

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКІ ЛОКАЛІЗМИ В СИНХРОНІЇ ТА ДІАХРОНІЇ

Ірина Нечитайло

Доктор філологічних наук, доцент, кафедра російської та української мов,
факультет російської філології, Київський національний лінгвістичний університет,
03680, Київ-150, вул. Лабораторна, 5/17 кімн.1010

UDC: 81-115'44'37:811.16'282

ABSTRACT

The article is devoted to the theoretical elaboration of the Proto-Slavic dialectisms problem in Slavonic languages, to the definition of their principle territorial, lexico-semantic and word-building characteristics.

Key-words: Proto-Slavic dialectism, deverbative word, semantic transformations, models of semantic word-formations, structural-genetic types, isoglosses, dialectal differentiation of proto-language.

Статтю присвячено теоретичному опрацюванню проблем праслов'янських діалектизмів у слов'янських мовах, визначенню їхніх принципових територіальних, лексико-семантичних та словотвірних особливостей.

Ключові слова: праслов'янський діалектизм, девербатив, семантичні трансформації, семантико-словотвірні моделі, структурно-генетичні типи, ізоглоси, діалектна диференціація прамови.

Статья посвящена исследованию становления и динамики значений праславянских диалектизмов отглагольного происхождения в их связях с другими славянскими и неславянскими языками в синхронии и диахронии.

Ключевые слова: праславянский диалектизм, девербатив, семантические трансформации, семантико-словообразовательные модели, структурно-генетические типы, изоглоссы, диалектная дифференциация праязыка.

Вивчення міжареальних зв'язків слов'янських мов як невід'ємної частини більш загальної проблеми – проблеми слов'янського етногенезу сполучено з таким об'єктивним затрудненням, як відсутність надійної фактографічної бази, яка б стала серйозним аргументом для правовної реконструкції [3, с. 63]. У цьому зв'язку безцінним джерелом нових відомостей і можливостей у відтворенні просторово-часової стратифікації праслов'янської мови, дослідженні генези і розвитку її лексики й розвитку лексико-семантичних систем окремих слов'янських мов вважаємо рефлексії прадавнього словника – праслов'янські діалектизми.

Статтю присвячено систематизації, типологічній та порівняльно-історичній інтерпретації фактів розвитку семантики та поширенню праслов'янських рефлексивів у діалектах сучасних слов'янських мов. Їхнє вивчення здійснено з урахуванням уваги, яка приділяється в лінгвістичній славистиці нашого часу змінам у семантичній структурі слова, їх причинам та локальним характеристикам. Вибір теми зумовлений необхідністю подальшого дослідження лексики праслов'янської доби, визначення параметрів й типології класифікаційних характеристик семантичних трансформацій у синхронії та діяхронії. Діяхронічний аспект передбачає аналіз семантичної історії праслов'янських дієслівних основ, при синхронічному розгляді здійснюється зіставлення давніх девербативів з їхніми відповідниками у сучасних діалектах слов'янських мов.

Різні етапи вирішення цих питань переконливо демонструють праці кінця XIX – першої половини XX ст. Ф. Міклошича, А. Мейє, А. Брюкнера, Е. Бернекера, А.М. Селищева,

Г.А. Ільїнського, Т. Лер-Сплавінського, С. Младенова, З. Клеменсевича, С.П. Обнорського, Л.А. Булаховського. У своєму дослідженні сучасних слов'янських мов та діалектів автор також базується на положеннях, розвинутих Є. Куриловичем, Ф. Копечним, Ф.П. Філіним, С.Б. Бернштейном, О.М. Трубачовим, В'яч.Вс. Івановим, В.М. Топоровим, В.В. Мартиновим, О.С. Мельничуком, В.Т. Коломієць, В.М. Русанівським, А.Є. Супруном, О.Б. Ткаченком, В.В. Німчуком, В.Г. Скляренком, Г.П. Півтораком, П.Ю. Гриценком, Р.В. Болдирєвим, Т.О. Черниш та ін.

Історія численних студій з типології семантики засвідчує важливість досліджень, пов'язаних з вивченням формування структури певних мов й інтерпретацією процесів мовленнєвої діяльності у функціонально-комунікативних і концептуально-когнітивних аспектах. Подальший розвиток семасіологічної типології певною мірою залежить від урахування концептуальних ідей, запропонованих А. Шлейхером, В. Гумбольдтом, О.О. Потебнею, Б. Расселом, Л. Вітгенштейном, М.М. Покровським, В.В. Виноградовим, Е. Бенвеністом, М.І. Толстим, Б.О. Серебренниковим, Г.А. Уфімцевою, О.С. Кубряковою, В.Г. Гаком, Д.М. Шмельовим, Ю.С. Степановим, Ю.Д. Апресяном, О.В. Бондарком, М.П. Кочерганом, О.О. Тараненком, Е.В. Кузнецовою, В.М. Манакіним та ін.

У пропонованій статті етимологічна характеристика слов'янських діалектизмів висвітлюється з орієнтацією переважно на праці Ф. Міклошича, Е. Бернекера, Ф. Славського, М. Фасмера, В. Георгієва, В. Махека, О.М. Трубачова, О.С. Мельничука, В.В. Мартинова, Ж.Ж. Варбот, Ф. Безлая, П. Скока, Х. Шустер-Шевца, Р. Олеша та ін.

Аналіз праслов'янської діалектної лексики слов'янських мов часто пов'язується з ідеологією реконструкції найдавнішої діалектної структури праслов'янської мови. Важливе значення тут мають саме лексико-семантичні студії, що розширюють можливості реконструкції лексичного складу діалектів пізньопраслов'янської доби у IV–VI ст. н. е. власне у період розпаду праслов'янської спільноти на окремі слов'янські ареали. І тут також одним із шляхів відтворення діалектної структури пізньопраслов'янської мови вважаємо дослідження праслов'янських діалектизмів – присутніх у периферійних діалектних зонах слов'янських мов рефлексів прамови, що залишили незмінними свої фонетичні, морфологічні і семантичні характеристики. Проблеми формування і розвитку праслов'янських діалектизмів у загальнославистичному контексті вирішуються М. Фасмером, С.П. Обнорським, Ф.П. Філіним, О.М. Трубачовим, О.С. Мельничуком, Л.В. Куркіною, Ж.Ж. Варбот, Т.І. Вендіною, І.П. Петльовою, Р.В. Болдирєвим, В.В. Мартиновим, В.А. Меркуловою та ін. [1; 3; 6; 12; 13; 14].

Корпус праслов'янських діалектизмів містить значний пласт лексики, семантика якої характеризується, зокрема, ускладненою семною структурою, зорієнтованою на віддзеркалення реальної та ірреальної дійсності з її процесуальними, суб'єктно-об'єктними, просторовими і часовими особливостями. Саме аналіз цієї лексики, з позицій історико-етимологічної, типологічної та ареальної евристики, сприяє визначенню певних етапів еволюції діалектних комплексів у системі праслов'янської мови і участі цих діалектів у формуванні окремих слов'янських мов. Цим визначається актуальність цієї праці, яка полягає у вивченні семантичних трансформацій слов'янських праслов'янських мов, еволюції та поширенню найбільш давньої частини діалектної лексики слов'янських мов.

Основна мета дослідження – встановлення закономірностей семантичних трансформацій дієслівних основ праслов'янського фонду і виявлення основних моделей формування діалектних віддієслівних імен прамови; створення типології семантики та розподілу праслов'янських діалектизмів, збережених на цей час. У цьому розумінні праця перебуває у руслі ідей О.М. Трубачова, В.М. Топорова, Т.І. Вендіної, Ж.Ж. Варбот, Л.В. Куркіної, О.С. Мельничука, Р.В. Болдирєва, що поставили завдання створення лексико-семантичної типології близькоспоріднених мов, здатної продемонструвати, як близькими або досить схожими засобами висловлюється різний зміст. Структурно-генетичний підхід, що висуває на перший план семантико-словотвірний і просторовий аспекти дослідження, визначає зміст і розуміння завдань нашого дослідження. У загальному вигляді вони зводяться до такого: 1) характеристика семантико-словотвірної структури праслов'янських віддієслівних діалектизмів, визначення найбільш типових для них словотвірних моделей; 2) вироблення критеріїв порівняльного дослідження семантико-словотвірних систем слов'янських мов за даними регіональних архаїзмів; 3) встановлення за допомогою цих критеріїв спільного та своєрідного у змістовій стороні лексики; 4) визначення основних се-

мантичних груп твірних праслов'янських основ на позначення різних видів дії; 5) з'ясування специфіки діалектизмів за праслов'янськими діалектами через виявлення ізольованих лексем в окремо взятій слов'янській мові; 6) систематизація розподілу вказаних діалектизмів у слов'янському мовному просторі як відбитка територіально-діалектних відношень пізньопраслов'янського періоду.

Для досягнення поставленої мети необхідно було виявити й описати своєрідність кожної мови в успадкуванні праслов'янської девербативної лексики з урахуванням її семантичної особливості. Такий підхід до праслов'янських рефлексів у мовах даної групи як до об'єктів семантичних трансформацій дозволить виявити системні закономірності організації семантико-словотвірних систем слов'янських мов і визначити спільне та індивідуальне в зонах, які відповідають диференціації праслов'янської мови.

Об'єктом роботи обрано праслов'янські діалектизми віддієслівного походження, представлені в різних ареалах слов'янських мов, а також їхні позаслов'янські кореляти. Предмет дослідження становлять семантико-словотвірні особливості вузьколокальних праслов'янських девербативів, розглянуті в еволюції від праслов'янської доби до цього часу, та їхній просторовий розподіл. Вибір зазначеної групи слів зумовлений тим, що вони належать до найбільш давніх пластів лексики і є організованою системою зі спільними витоками, закономірностями формування та поширення.

Матеріалом для дослідження є дані етимологічних, історико-етимологічних, діалектологічних та історичних словників слов'янських мов

Аналіз лексичної мікросистеми слов'янських мов здійснено за комплексною методикою, що забезпечила виявлення діахронічних та синхронних характеристик, суттєвих для ретроспективного вивчення праслов'янських діалектизмів і реконструкції основних типів міждіалектних зв'язків на рівні праслов'янської мови.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що в роботі вперше розкрито закономірності формування праслов'янської діалектної девербативної лексики в семантико-словотвірному та лінгвогеографічному аспектах та встановлено на цій основі типологію структурно-генетичних характеристик і відношень рефлексів прамови в загальнослов'янському плані; вдосконалено стратегію систематизації та зіставлення праслов'янських девербативів; принципово по-новому поєднано семантико-словотвірний і локалізаційний підходи в побудові семантико-словотвірних моделей розвитку дієслівних праслов'янських основ на осі праслов'янська мова – давні слов'янські мови – сучасні слов'янські мови; одержано нові відомості про участь діалектної лексики у процесах концептуалізації навколишньої дійсності.

У процесі відбору праслов'янських діалектизмів слов'янських мов дослідники керуються певними ознаками територіального, лексико-семантичного та морфологічного характеру, притаманними праслов'янській лексичі [9, с. 10–11].

На основі методики компонентного аналізу встановлено, що система праслов'янських дієслів конкретної дії, яка продукувала у праслов'янській мові девербативи діалектного характеру, являє собою сукупність семантичних груп, поєднаних інтегральною семою 'дія' та розрізняються компонентами значень 'характер дії', 'місце дії', 'спосіб дії' і под. Таких груп виявлено чотири: 1) "вплив" (підгрупи "ушкодження", "деформація", "передавання", "присвоєння"); 2) "переміщення" (підгрупи "самостійне переміщення" і "несамостійне переміщення"); 3) "стан"; 4) "звучання". Дослідження напрямів семантичної еволюції праслов'янських дієслівних основ здійснено за цими семантичними групами шляхом встановлення моделей семантичних змін у їхній структурі.

Праслов'янські дієслівні основи, що містять інтегральні ('дія', 'рух') і диференційні ('спосіб', 'місце') компоненти, на певному етапі, у процесі афіксації, підлягали специфічним перетворенням, завдяки чому набули субстантивних та атрибутивних рис. Як базові форманти, що брали участь у створенні віддієслівних імен, притаманних праслов'янським діалектам, виступали переважно суфікси (зокрема і так звані нульові).

Ураховуючи, що когнітивна модель, яка роз'яснює семантику дієслова, будується як аналог певного виду діяльності – біологічного, фізіологічного, фізичного – з повною реконструкцією основних компонентів цієї діяльності, компонентами його структури є: 1) ядерний елемент – сама діяльність (вид дії); 2) той, хто здійснює дію або є джерелом цієї дії (суб'єкт дії); 3) її інструмент (засіб дії); 4) предмет, на який вона спрямована (об'єкт дії); 5) мета дії. Ця модель відбиває також темпоральну локалізацію (час дії) та просторові пара-

метри (місце дії). Дескрипція, оцінка та квантифікація дії є більш віддаленими від семантичного ядра дієслова елементами [6, с. 88]. Основний механізм семантико-словотвірної деривації девербативних імен – зміна актуалізації, тобто ваги одного із цих компонентів. У цьому полягає зміст визначення семантичних трансформацій дієслівних праслов, що є здатними у процесі найменування відтворювати більш складні й розгорнуті структури в нашій свідомості.

Протягом роботи встановлено загальні моделі таких семантичних змін, які надають слову нових значень та виявляють семантичне співвідношення між вихідним та похідним від нього словом. Наприклад, відомо, що основа дієслова праслов. *bъgati стала базою для утворення за допомогою суфікса -dlo іменника праслов. *bъgadlo "колода для вигинання полозів", яке мотивувало утворення із суфіксом -ъпа праслов. *bъgadъpa (цей останній праслов'янський дериват виявлено в українській мові як бгальня "дві вбиті в землю колоди для вигинання полозів") [15 III, с. 115; 4 I, с. 35]. Обидва девербативи праслов. *bъgadlo та праслов. *bъgadъpa демонструють тип семантичної зміни значення дієслівної від "дія" до "знаряддя дії".

Для встановлення особливостей діалектизмів, витоки яких сягають праслов'янської доби, визначено такі генетичні, лексико-семантичні та морфолого-словотвірні параметри: 1) семантичні групи, до яких належать мотивуючі дієслова, та напрямки значеннєвих змін, що зумовили появу віддієслівних імен; 2) лексична реалізація словотвірних значень (особи, предметності, місця та ін.); 3) семантична орієнтація афіксів при утворенні імен; 4) активність тих чи інших семантичних моделей утворення девербативної лексики; 5) територіальна дистрибуція праслов'янських діалектизмів.

Дієслово праслов. *kovati зумовило утворення іменників із суфіксом -z(ь)ъ на позначення об'єкта дії праслов. *kъzъъ та *kuzъъ, пов'язаних відношеннями послідовності з праслов. *kuzъъ. Його відбиток зустрічаємо у старослов. кызъ, жін. р. "підступність, підступи, обман" (Македонія – Богемія). Цей варіант належить північно-східним болгарським, південно-західним македонським та новгородським пам'яткам старослов'янської мови. Розвиток значення основи мотивуючого дієслова праслов. *kovati відбувся у напрямку "бити" □ "ударами молота надавати форму (металу)" □ "створювати що-небудь" □ чинити підступи" □ "підступи" [15 XIII, с. 285; 5 III, с. 126; 20 XVI, с. 96].

Сепаратні ізоглоси реліктової лексики в старослов'янській мові перетинають південнослов'янський та східнослов'янський мовні простори. Найбільш певно виражено схожість утворень у болгарських діалектах південнослов'янського ареалу та в новгородських пам'ятках – східнослов'янського. Їм притаманна однорідність засобів утворення, адже тут виявлено переважно суб'єктні назви від дієслів ушкодження, стану та положення у просторі.

Праслов. *rļtva, що утворено із суфіксом -tva від основи дієслова праслов. *rļ-, упадкувало від семантичної структури вихідного дієслова компонент суб'єкта дії. У цьому ж семантичному складі зустрічаємо це слово в хорв. putva (ікавськ., турськ.) "той, хто плете мереживо" (Турська Хорватія) [21 III, с. 89; 19, с. 811]. Словен. škālba (Лашче, Рибніца), жін. р., "видовбане в скелі заглиблення, куди набирається вода" (Белокран., доленськ., західн. штайер., півд.), а також škālba та škajba "тс." (Белокран.) виводиться з праслов. *skalba "розщеплення", похідного від дієслова праслов. *skaliti "розщеплювати" [16 III, с. 241].

Поширенням серед діалектів чеської і словацької мов відрізняються континуанти праслов. *kъla, похідного від дієслівної основи девербатива праслов. *kъl-: чеськ. kla, жін. р. "кінець, кінчик, хвіст", словацьк. діал. kla жін. р. "паросток" (бардейов.) [17 I, с. 686; 15 XIII, с. 177]. Помітно, що на сучасному рівні значеннєві відмінності полягають у модифікаціях назви гострого предмета.

Чесько-нижньолужицьку ізоглосу склали континуанти праслов. *topъ, що являє собою перфектну дієприкметникову форму дієслова праслов. *tęti: чеськ. ston "колода", нижньолуж. ton "колода", toň "вирубка, лісосіка", doň "сільська дорога; вигін для худоби", "вирубка, лісосіка; невтоптана дорога", doň "назва одного з каналів р. Шпрее" (шпреєвальдіалект) [18 II, с. 762; 21 III, с. 478] – назви об'єкта дії. Спільним для цих назв вважаємо те, що позначувані об'єкти піддалися деструкції, а відрізняє їх коливання на межі "об'єкт дії – місце дії".

Семантичні трансформації у структурі дієслова деструкції праслов. *lomiti полягають, зокрема, в деактуалізації елемента значення "дія" і актуалізації домінуючої ролі компонента "об'єкт дії". Результатом таких змін стало утворення девербатива праслов. *lomь, який зберігся у російській мові у вигляді діал. ломь "хмиз, суччя у лісі", "місце в лісі, завалене сухими деревами, суччям" (новг., волог., костр., середньоурал., томськ.), "скупчення балок, стовбурів дерев на воді, що іноді перегороджує річку" (сер.-урал.), "щось зламане, переламане" (нижньогор.), "манаття, старий мотлох" (новг.), ломь "бурелом" (костр.), ломь "бурелом" [11 XVII, с. 125–126].

Лінгвогеографічна характеристика більшості розглянутих випадків утворення і поширення праслов'янських девербативів свідчить про такий діалектний стан пізньопраслов'янської мови, коли протозахіднослов'янська група діалектів, зокрема на серболужицькій, словацькій і польській територіях, стала центром виходу міграційних потоків праслов'ян. На користь північних та західних західнослов'янських мовних утворень як стартових для племен, що прямували на південь і схід, свідчить ряд відповідників праслов'янських архаїзмів у балтійських (латиській, литовській) та кельтських (ірландська, галльська) мовах. Підтвердженням цієї гіпотези виступають давні мови (старослов'янська, сербсько- та русько-церковнослов'янська, давньоболгарська й давньосербська, а також давньоруська), адже прадавня віддієслівна лексика в їхньому складі також знайшла відбитки поза межами слов'янського світу. Отже, є підстави вважати сфери поширення праслов'янських діалектизмів південного та східного ареалів периферією вказаних переміщень і більш пізніми зонами слов'янської експансії.

На наш погляд, залучення даних семантико-словотвірної типології праслов'янської діалектної лексики може внести суттєві поправки не лише у вирішення проблеми ступеня спорідненості окремих слов'янських мов, шляхів і етапів їх вичленовування з первинної мовної єдності, напрямків міграції праслов'янських етносів, але й допоможе скласти уявлення про особливості представлення у їхній мовній свідомості навколишніх реалій.

У процесі дослідження відкрилися нові, такі, що потребують подальшого опрацювання, питання, до яких передусім належить проблема закономірностей еволюції семантичного словотворення. Також до теоретично і практично значущих слід віднести можливість використання принципів встановлення і методики дослідження праслов'янських діалектизмів. Перспективним є і подальше дослідження шляхів формування й розподілу рефлексів прамови як відбитків інформації про бачення та відбиття слов'янами у мові навколишнього світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Болдирев Р.В. Праслов'янська мова й індоєвропейська етимологія // Наука і освіта: Зб. наук. пр. – К.: Хрещатик, 1977. – С. 112–120.
2. Българска диалектология: Проучвания и материали / Редационен комитет Ст. Илчев, К. Мирчев и Ст. Стойков (отг. редактор). – Т. 1–10. – София: Изд-во на Българската академия науките, 1962–1981.
3. Вендина Т.И. Типология восточнославянских ареалов // Общеславянских лингвистический атлас: Материалы и исследования. 2009 – 2011. – М.: ИРЯ РАН, 2011. – С. 63–98.
4. Грінченко Б.Д. Словарь української мови. – К. (перевид. фотоспособом. – К., 1958), 1907–1909. – Т. 1–4.
5. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / за ред. О.С. Мельничука. – К.: Наук. думка, 1982–2012. – Т. 1–6.
6. Кубрякова Е.С. Глаголы действия через их когнитивные характеристики // Логический анализ языка. Модели действия / Ин-т языкознания РАН / отв. ред. Н.Д. Арутюнова, Н.К. Рязцева. – М.: Наука, 1992. – С. 84 – 90.
7. Нечитайло І.М. Історія і типологія праслов'янських девербативів: Монографія. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2011. – 366 с.
8. Нечитайло І.М. Праслов'янські діалектизми і реконструкція прамови // Studia Linguistica: зб. наук. праць. – К.: ВПЦ Київський ун-т, 2011. – Вип. 5. – ч. 1. – С. 68–74.

9. Нечитайло І.М. Семантико-словотвірна еволюція праслов'янських діалектизмів (девербативна лексика): Автореф. дис. ... докт. філол. наук за спец. 10.02.17 – порівняльно-історичне і типологічне мовознавство. – К.: Знання України, 2012. – 32 с.
10. Речник српскохрватског књижевног и народног језика. – Београд: Српска Академија наука: Институт за српскохрватски језик, 1959–1968. – Књ. 1–5.
11. Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф. П. Филина и Ф. П. Сороколетова. – Л.; СПб.: Наука, 1961–2006. – Вып. 1–40.
12. Трубачев О.Н. О праславянских лексических диалектизмах сербо-лужицких языков / Олег Николаевич Трубачев // Сербо-лужицкий лингвистический сборник. – М.: АН СССР, 1963. – С. 154–172.
13. Трубачев О.Н. Регионализмы русской лексики на фоне учения о праславянском лексическом диалектизме / Олег Николаевич Трубачев // Русская региональная лексика XI – XVII вв. – М.: Наука, 1987. – С. 17–28.
14. Трубачев О.Н. Этимологический словарь славянских языков (Праславянский лексический фонд). Проспект. Пробные статьи / сост. О. Н. Трубачев / Олег Николаевич Трубачев. – М.: Наука, 1963. – 94 с.
15. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / под. ред. О. Н. Трубачева, А. Ф. Журавлева. – Вып. 1–36. – М.: Наука, ИРЯ РАН, 1974–2010.
16. Bezljaj F. Etimoloski slovar slovenskega jezika. – Ljubljana: Slov. Akad. Znanosti in Umetnosti. Inštitut za slovenski jezik, 1976–2005. – Kn. I–IV.
17. Kott St.F. Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický. – Praha: Knihtiskárny Františka Šimáčka, 1878–1893. – D. 1–7.
18. Muka K. E. Słownik dolnoserbśkeje rěcy a jeje narěcow. – St.Pb.–Praha, 1911–1928. – Bd.I–III.
19. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika / Obraduje Đ. Daničić, J. Jedvaj i dr. – D. 1–23. – Zagreb: Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti, 1880–1976.
20. Slovník jazyka staroslověnského / Red. J. Kurz a Z. Hauptová. – T. I–IV. – Praha: Academia, 1966 – 1997.
21. Skok P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. – Zagreb: JAZU, 1971–1974. – Knj. 1–4.